

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ У ПРОЕКЦІЇ НА ЗАВДАННЯ СУЧАСНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

© Вербицька П.В., 2012

З'ясовано можливості історичної освіти у подоланні конфлікту історичної пам'яті, що дестабілізує сучасне українське суспільство та перешкоджає його інтеграції і консолідації.

The article is devoted to topical problem – finding out the possibilities of history education in overcoming of history memory conflict which makes modern Ukrainian society unstable and interfere with its integration and consolidation.

Історична пам'ять спільноти є динамічною категорією. Важлива роль у формуванні історичної пам'яті належить історичному контексту, в якому вона розвивається. Останніми роками проблематика історичної пам'яті широко артикулюється у суспільному дискурсі та історичній науці. Низка сучасних наукових досліджень присвячена цій проблемі. Це насамперед праці В. Артюха, Я. Грицака, С. Скульчика, А. Коник, Н. Яковенко, В. Гриневича, І. Кочергіна, М. Мудрого, Ю. Смольнікова. Проте проблеми історичної пам'яті у проекції на завдання сучасної історичної освіти є недостатньо дослідженими.

Мета роботи – з'ясувати можливості історичної освіти у подоланні конфлікту історичної пам'яті, що є чинником дестабілізації сучасного українського суспільства та перешкоджає його інтеграції і консолідації.

Структура історичної пам'яті включає індивідуальну пам'ять, що формується на основі власних спогадів особистості про події, що відбулися, або уявлення про них, а також колективну пам'ять як уявлення про спільне минуле спільноти. На відміну від історичної науки історична пам'ять є спрощеним сприйняттям минулого членами соціальної спільноти. Порівнюючи історичну пам'ять та історичну науку, французький соціолог початку ХХ ст. М. Гальбвакс стверджував, що колективна пам'ять складається з численних голосів різних груп, тому вона ненадійна, ефективна лише під час повторень, усучаснює згадуване, тоді як історія – документально підтверджена, має справу з унікальними подіями і критично дистанціюється від сьогодення, а історичний нарратив – монолітний [20]. “Історія як така починається тільки тоді, коли закінчується традиція і соціальна пам'ять тьмяніє і розпадається”, – зазначив М. Гальбвакс [20, с. 53]. Отже, змістом пам'яті є не стільки об'єктивна інформація про події минулого, скільки уявлення його певного образу, суб'єктивне сприйняття та його оцінка окремою особистістю.

У зв'язку з тим, що пам'ятання – це індивідуальний і суб'єктивний процес, “історична пам'ять”, на думку дослідників, є сумнівною метафорою [16, с. 21]. Як зазначила Н. Яковенко, “...людська пам'ять не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне “колективне переживання”, яке згуртовує спільноту в цілісну одиницю завдяки спільним “спогадам” про нібито єдиного предка, про спільно освоєну/здобуту територію, про спільно пережиті успіхи й невдачі тощо. У цьому сенсі “історична пам'ять”, по суті, тотожна до мітової, бо вибирає з хаотичного плину суцього якісь певні, потрібні спільноті вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминушість життя окремої людини [16, с. 34].

Характеризуючи феномен історичної пам'яті, дослідники вказують на її соціальний характер. За М. Гальбваксом, індивіди не можуть зберігати та активізувати особисті спогади, якщо їх не сконструйовано у певних соціальних межах (сім'ї, релігії, нації) і не підтримано цими групами [20, с. 61]. А процес запам'ятовування залежно від об'єкта й технології сприйняття виключно соціальний, і навіть, якщо належить індивіду, то лише декларативно, опосередковано, через його належність до соціуму.

Отже, історична пам'ять є важливим чинником інтеграції та консолідації спільноти. З одного боку, як зазначила Н. Трубіна, майже кожна соціальна група, етнос, нація претендує на свою причетність до загальної слави, намагається досягти всезагального визнання факту своїх бід і поневірянь, а з іншого, – тривіалізація великих подій і визначних постатей, зростання кількості меморіалів, монументів, пам'ятних знаків призводить до інфляції увіковіченої валюти [15].

Відповідно до теорії французького дослідника П. Нора колективна пам'ять концентрується і репрезентується у “місцях пам'яті”, які мають символічне значення, формуючи і зберігаючи пам'ять суспільства. Створення і усвідомлення індивідами “місць пам'яті” є важливим засобом формування групової ідентичності; а дослідження зміни цих місць дає змогу зрозуміти зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи [12, с. 37–38]. У серії книжок П. Нора “Місця пам'яті” охарактеризовано розмаїття французьких пам'ятників, місцевостей як місць пам'яті, що колись були живою колективною пам'яттю, але згодом перетворилися на інституціоналізовану історичну пам'ять. Можна зазначити, що у цьому сенсі Україна є відкритим музеєм, де мирно співіснують “місця пам'яті”, присвячені тоталітарному минулому, а також пам'ятники тим, хто боровся за державну незалежність.

Спільні уявлення про історичне минуле, колективна історична пам'ять є важливою основою інтеграції та для консолідації суспільства. Кожен народ має свою історичну пам'ять, яка відрізняє його від інших народів. Історична пам'ять – це колективне уявлення про минуле, фундамент національної ідентичності, – зазначила Н. Яковенко [17].

Модерна національна ідентичність, на думку С. Єскельчика, залежить від установки на “природну” тяглість колективного минулого, теперішнього і майбутнього народу [6, с. 26]. Не можна не погодитися із В. Артюхом у тому сенсі, що загальнонаціональна історична пам'ять у демократичному суспільстві має бути угодою між різними варіантами локальних моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам та політичним силам, які їх представляють [1].

Особливість ситуації, що впливає на формування “історичної пам'яті” в Україні, полягає у тому, як зазначила Н. Яковенко, що “в спільноті, що являє собою народ однієї країни, функціонує декілька різних за змістом, або й потенційно конфліктних, канонів “історичної пам'яті”, де суміщаються три, почасти перемішані, варіанти інтерпретації минулого, що їх у різних пропорціях запозичено: 1) з романтичної історіографії першої половини – середини XIX ст., що презентує козакофільську (романтичну) візію минулого, яка найбільш інтенсивно культивується у центрі, зокрема Наддніпрянщині й Лівобережжі; 2) з академічної історіографії народницького спрямування кінця XIX – початку XX ст. – сприйняття минулого передусім як поля боротьби братніх слов'янських народів – українського й російського – за православну віру та соціальну справедливість (ця версія “історичної пам'яті” тримає міцні позиції на півдні та сході); 3) з націоналістичної історіографії, переважно діаспорної XX століття версію минулого, забарвлену сильними націоналістичними аспіраціями, зокрема культом героїв ОУН-УПА як борців за українську державність, притаманну заходів і почасти Волині [18, с. 114].

Проблеми довкола історичної пам'яті та ситуації, що історично склалася в Україні, деякі дослідники пояснюють геополітичним становищем українських земель між Сходом і Заходом. Зокрема, Н. Яковенко зазначила, що: “Простір, який сьогодні є територією України, впродовж багатьох віків членували постійно зміщені внутрішні кордони: між мовними та етнічними групами, державами, релігіями, політичними та культурними системами, ареалами відмінних економічних укладів. Це зробило його яскраво вираженою контактною зоною з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів” [19, с. 334].

У цьому ж контексті висловлювався й Я. Дашкевич: “...не підлягає сумніву, що через територію України в минулому... проходили та ще досі проходять кілька важливих природних і антропогенних кордонів: біологічний, як тепер заведено говорити, екологічний – між Степом і лісом з проміжною смугою Лісостепу; гідрографічний – Великий європейський вододіл між басейнами Чорного і Балтійського морів; соціально-економічний – між кочівництвом і осілістю; етноконфесійний – між слов'янами-християнами і тюрками-язичниками, пізніше мусульманами, та,

в результаті, етнокультурний, – між загалом кажучи культурою Заходу і культурою Сходу. За такої насиченості кордонами можна цілком погодитись з думкою, що територією України проходив, рухаючись залежно від політичних обставин, також Великий кордон...” [5, с. 29–30].

На підтвердження вищезазначеного М. Рябчук пише про дві України, де існують різні світи, різні цивілізації, що відрізняються способом мовлення і способом мислення місцевих жителів, які орієнтуються на цілком інші культурні моделі, цивілізаційні й географічні центри, сповідують інші, принципово непримиренні й непоєднувані між собою історичні міфи та наративи, бачать не тільки минуле, а й майбутнє краю цілком інакше [14, с. 18].

Водночас слушною є думка Олі Гнатюк про те, що поняття Європи і Азії, Заходу і Сходу означають набагато більше, ніж звичайні географічні терміни. “Їм занадто часто, навіть у наукових працях, приписують ціннісні поняття (Європа = демократія/цивілізація / індивідуалізм, Азія = деспотизм / варварство / колективізм). Отой семантичний надмір відіграє організаційну роль у конструюванні Іншого / Чужого, що не визнає вартостей певної спільноти. Приписування рис європейскості або азійскості, східності або західності є емоційно навантаженим – це othering [іншування – П.В.], що його супроводжує формування стереотипів; воно також дає змогу обґрунтувати домінування над Іншим / Чужим” [2, с. 77–78].

Відтак формування історичної пам’яті українського суспільства супроводжується багатьма проблемами, серед яких найважливішими є проблема визначення особистістю власної ідентичності у різноманітному й суперечливому світі; позитивне сприйняття та повага до вибору іншої людини, інтеграція та консолідація спільноти на основі загальнолюдських цінностей.

У сучасних наукових працях, присвячених проблематиці історичної пам’яті в Україні, найбільш досліджуваною є тема “політики пам’яті”, формування образу історичного минулого з певною політичною метою. Суперечливість історичної пам’яті у сучасному українському соціумі є предметом політичних маніпуляцій, а історія стала інструментом різної інтерпретації подій минулого певними політичними силами. У цьому контексті Т. Снайдер влучно зазначив, що “історія, пам’ять та політика є окремими царинами, і відносини між ними далекі від ідеальних” [22].

У дослідженнях історичної пам’яті загальноновизнаною є думка про те, що в сучасних умовах маніпулювання колективною пам’яттю стало засобом маніпуляцій індивідуальною і суспільною свідомістю. Відповідно дослідники застерігають про небезпеку використання історії з політичною метою. Зокрема, на думку польського дослідника Є. Єдліцького, колективна пам’ять може бути “холодною” або “гарячою”: “холодна” зберігає чи консервує факти, “гаряча” – продукує політично актуальну версію минулого, а подальший розвиток подій залежатиме від емоційного напруження у суспільстві. Дослідник називає два варіанти використання історичної пам’яті, що спричиняють напруження і конфронтацію у суспільстві: освячення деяких історичних подій, які б перетворили їх на впливові символи і міфи; нагадування про масові кривди з вини іншої групи чи сили [13, с. 94–95].

Конфлікти історичної пам’яті у суспільстві завжди є небезпечними, оскільки спричиняють його дестабілізацію та дезінтеграцію. Зокрема, це стосується посттоталітарних держав, зокрема й України, суперечності у колективній пам’яті якої є наслідком тоталітарного минулого, пропаганди та усталених стереотипів.

Зокрема, пам’ять про Другу світову війну є однією із найсуперечливіших сторінок історії українського народу, маніпулювання якою гальмує інтеграційні суспільні процеси. Офіційну політику України щодо пам’яті про Другу світову війну можна загалом охарактеризувати як спробу об’єднати складники “старої” (радянської) та “нової” (західної) традиції в новій моделі, – зазначив В. Гриневиц [3]. З одного боку, Україна інколи схиляється до надмірної ідеалізації попередньої війни та створення міфів конструюванням нових символічних систем для описання “героїв” та “ворогів”. З іншого, – в офіційних оцінках війни... помітні антикомуністичні та антиімперіалістичні мотиви. Формування історичної пам’яті про Другу світову війну, на думку дослідників, ускладнюється низкою чинників: наявністю різного сприйняття війни її учасниками та їхніми нащадками внаслідок тривалого впливу радянської пропаганди; надмірною політизацією питання війни; активним використанням цієї теми різними політичними силами у своїх інтересах.

Відтак історія є важливим політичним чинником у посттоталітарній Україні, предметом політичних та ідеологічних маніпуляцій, частиною політики пам'яті, а найсуперечливіші її сторінки – об'єктом гострих суспільних дискусій. Враховуючи, що минуле й надалі є предметом роз'єднання суспільства, політичних маніпуляцій, засобом суспільної дезінтеграції, суспільною потребою є об'єднання конфліктних моментів спільної історії у пам'яті сучасників.

Як вказує М. Маринович, в Україні, яка розташована між двома цивілізаціями, відбувається накладання двох історичних пам'ятей – східноєвропейської та російської. Процес збирання знань про війну, який спростує лукаві міфи історії, має передувати створенню української політики пам'яті [9].

Я. Грицак з цього приводу зазначив, що для України потрібно запровадити модель діалогу: "...ми вибачаємо і просимо вибачення. Не йдеться про створення когерентної, тобто одноцінної пам'яті, а про примирення, адже досвід в Україні є різним у різних регіонах" [4].

Свою чергою, О. Зайцев вважає, що "... доцільно створити такий історичний наратив, який викликає моральну солідарність не з "насильниками", навіть, якщо вони "наші", а з жертвами і з тими, хто їх рятував. Із таким образом національної історії добровільно й охоче ототожнить себе будь-яка чесна людина" [7, с. 137].

Слушною є думка Л. Зашкільняка про те, що неможливо змінити історичну пам'ять поколінь, які пройшли війну... Натомість, як зазначив дослідник, «...маємо виховано і толерантно ставитись до інших думок і формувати, а не творити нову історичну пам'ять, – на основі освіти ЗМІ, мистецтва... Три-чотири покоління – це період, після якого історична пам'ять затухає, і можна говорити про формування більш сталого, більш ідентифікованого образу минулого" [8, с. 65].

Сучасна колективна пам'ять, на думку Є. Єскельчика, охоплює як історичну пам'ять – наші знання про минуле, так і соціальну пам'ять прожитого нами досвіду, але остання приречена зникнути, а на її місці у наступних поколіннях постане наукова історична пам'ять про наші часи [6, с. 27].

За М. Мудрим, різним регіонам України притаманні різні версії історичної пам'яті. Поєднати і досягти консенсусу у підручнику важко, отже, треба шукати іншу об'єднавчу площину, не апелюючи до історичної пам'яті. Мета історичної освіти, – зазначає дослідник, – полягає у вмінні визначати упереджені судження і розуміти способи думання людини і прийняття рішення, пояснювати мотиви і механізми поведінки різних груп українського суспільства у різних історичних ситуаціях; наданні вивченню історії практичного виміру, забезпечуючи зв'язок минулого із сучасністю через демонстрацію можливих способів дії людини й суспільства загалом у складних історичних обставинах [10, с. 87].

Процес засвоєння індивідом історичної пам'яті формується за допомогою різних джерел – усної історії (членів родини, свідків подій), засобів масової інформації, творів мистецтва тощо. Зокрема, дослідники наголошують, що власні спогади про події або уявлення про них, сформовані історичною наукою, мають тенденцію витіснятися яскравішими і виразнішими образами художньої літератури чи кінематографа [11, с. 72].

Саме тому важливою функцією історичною освіти є створення у сприйнятті молодого покоління цілісного образу історичного минулого національної спільноти, формування історичної пам'яті суспільства.

У сучасному багатокультурному суспільстві історична перспектива тісно пов'язана з відчуттям ідентичності. Питання ідентичності охоплює такі аспекти, як національність, гендер, етнос, вік, походження тощо. Історична освіта покликана забезпечувати можливості для молоді досліджувати шляхи, в якій спосіб минуле допомагало формувати різні ідентичності, спільні культури, цінності і формувати толерантне ставлення особистості до різноманітності. Відповідно молоді люди мають не лише отримувати знання про історичні події, але й бути готовими до конструктивного діалогу з представниками різних культур, носіями різної історичної пам'яті, виробити толерантне ставлення до них, повагу до їхніх поглядів та уподобань.

Історична освіта у сучасному суспільстві має допомогти молодим людям у формуванні власної ідентичності через розуміння історичних явищ з різних перспектив: особистої, місцевої, національної та світової. Водночас поняття ідентичності передбачає не гомогенність, а гетерогенність соціуму, його різноманітність, багатовимірність. Це дає змогу представникам різної етнічної, соціальної, політичної належності ідентифікувати себе із українською політичною нацією, сприяє розвитку громадянського суспільства.

Особистість здійснює вибір, керуючись цінностями. Значущість вибору залежить від того ціннісного критерію, на основі якого він здійснюється. Відтак історична освіта не лише забезпечує можливості дослідження минулого, але й сприяє формуванню в особистості загальнолюдських цінностей, які є основою вибору її життєвих орієнтирів. У цьому контексті важливою є думка Л. Зашкільняка, який зазначив: “Пошуки в західній історіографії та філософській думці аксіологічної системи орієнтирів для виховання сучасної людини нині привели до визначення головного критерію інтерпретації людських діянь – це загальнолюдські цінності, у центрі яких перебуває конкретний індивід з його правом на життя, свободу мислення й участі у функціонуванні соціальної спільноти, з повагою до себе і до іншого та інакшого... Загальнолюдські цінності належить ставити на перше місце серед завдань... освіти, оскільки вони є базовими для формування сучасної людини загалом і вибору її життєвих орієнтирів зокрема... Це особливо актуально для сучасного глобалізованого і комунікативно відкритого світу, де індивід може обирати спільноту за своїми уподобаннями аксіологічного характеру” [8, с. 65].

Важливою умовою продуктивного суспільного діалогу у процесі формування історичної пам'яті в українському суспільстві є застосування багатоперспективного підходу, що передбачає розгляд певної історичної проблеми з різних кутів зору. Через дослідження різноманітних перспектив навчання історії може сприяти емоційному розвитку особистості, розумінню її національно-культурних особливостей та взаємозв'язку з іншими людьми.

Моральний обов'язок викладача історії полягає не лише у формуванні знань, але й розумінні молодими людьми поведінки людей у минулому, тому робота з контроверсійними і вразливими питаннями у процесі вивчення історії забезпечує особистість необхідними навичками для конструктивної взаємодії у суспільстві. Повторення людських трагедій в історії, приклади геноциду і насильства у сучасному світі підкреслюють важливість дослідження таких питань, залучаючи вихованців до розмірковування про те, якими були мотиви дій людей у минулому. Такий аналіз дає змогу встановлювати зв'язки між віддаленими у часі історичними подіями й сучасними діями людини. У ракурсі критичного та творчого мислення уміння та навички, вироблені засобами проблемного підходу до роботи з вразливими питаннями минулого, є головними життєвими здатностями особистості для успішної взаємодії у сучасному суспільстві.

Розвиток толерантності, навичок конструктивного діалогу мають бути об'єктом історичної освіти молодого покоління в умовах сучасного багатоманітного суспільства. Відповідно до цього результатом ефективної реалізації змісту історичної освіти ми визначили формування позитивних ставлень особистості; її громадянської ідентичності, що не заперечує збереження інших ідентичностей, які ґрунтуються на спільній ціннісній основі; стійкої мотивації до позитивного сприйняття відмінностей, конструктивної соціальної взаємодії на основі стійких ціннісних орієнтацій. Водночас детальне дослідження історичних подій, виявлення позитивного взаємовпливу різних культур, критичний аналіз та відкрита дискусія вразливих і контроверсійних питань сприяє подоланню соціальних упереджень та стереотипів.

Висновки. Важливим завданням історичної освіти є формування критично мислячої особистості, яка здатна критично оцінити минуле і сучасне, розуміти та поважати погляди інших людей, виявляти готовність до конструктивного діалогу та здатність здійснити усвідомлений вибір на основі стійких ціннісних орієнтацій. Відтак сучасна історична освіта має потенційні можливості стати чинником примирення різних моделей історичної пам'яті, засобом конструктивного суспільного діалогу про минулі та сучасні проблеми суспільного розвитку.

1. Артюх В. Зміст поняття «історична пам'ять» на тлі українських реалій. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: soipro.narod.ru/documents/konf_zhuk/artuh.doc.
2. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк / пер. з польс. – К.: Критика, 2005. – 526 с.
3. Гриневич В. Друга світова війна в офіційній політиці, пам'яті та політичних дебатах сучасної України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ww2-historicalmemory.org.ua/abstrakt_u02.html.
4. Грицак Я. У Другій світовій українців об'єднують не герої, а жертви. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/05/7/37986/>.
5. Дашкевич Ярослав. Україна на межі між Сходом і Заходом (14–18 ст.) / Ярослав Дашкевич // ЗНТШ – Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991.
6. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Єкельчик. – Київ: Критика, 2008. – 304 с.
7. Зайцев О. Скільки історій у Кліо? / Олександр Зайцев // Критика. – 2009. – № 3–4 (березень–квітень). – С. 137–138.
8. Зашкільняк Леонід. Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників з історії) / Леонід Зашкільняк // Шкільна історія очима істориків-науковців: матер. Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 64–81.
9. Миронович М. Історична пам'ять перетворилася на валюту. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/05/11/38360/>.
10. Мудрий М. Тема “колоніального статусу” України у підручниках з історії / Мар'ян Мудрий // Шкільна історія очима істориків-науковців: матер. Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 86–103.
11. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
12. Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 37–51.
13. Петровський В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001) / В. Петровський. – Х.: Майдан, 2003. – 492 с.
14. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / Микола Рябчук. – К.: Критика, 2003. – 335 с.
15. Трубина Н. Память коллективная. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://terme.Ru/dictionary/memory>.
16. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007.
17. Яковенко Н.М. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf>.
18. Яковенко Н. “Образ себе” – “образ іншого” у шкільних підручниках з історії / Наталя Яковенко // Шкільна історія очима істориків-науковців: матер. Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 113–121.
19. Яковенко Н.М. “Україна між Сходом і Заходом”: проекція однієї ідеї // Яковенко Н.М. // Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. С. 333–365.
20. Halbwachs Maurice, *The collective memory*, trans. Francis J Ditter, Jr., and Vida Jazdi Ditter. – New York, 1980.
21. Noa Gedi and Yigal Elam, *Collective Memory – What is it? In History and memory* 8, # 1 Spring/Summer 1996.
22. Snyder T. (2002) *Memory of Sovereignty and Sovereignty Over Memory: Twentieth-Century Poland, Ukraine, and Lithuania*. Edited by Jan-Werner Moller. Cambridge: Cambridge University Press.